

Skol-BIM

Ett forsknings- och utvecklingsprojekt om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem

2015 – 2017

Karin Alexanderson, Agnetha Hammerin, Sofia Lind,
Karin Malmberg, Elisabet Näsman och Christina Stenhammar

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning.....	1
Sammanfattning.....	2
Summary	2
Bakgrund	4
Syfte.....	4
Metod.....	5
Sammanfattande tablå över aktiviteter i projektet	6
Resultat	7
Lästips.....	10
Hur får man veta mer – kontakt.....	10
Referenser	11

Sammanfattning

Att klara skolan är en av de viktigaste skyddsfaktorerna för ett barn, såväl här och nu som för barnets framtid. Dock behöver många barn vars föräldrar har missbruksproblem få förståelse och stöd i skolan. Det förutsätter dock att barnets situation upptäcks och att skolpersonal har kunskap om hur de kan ge stöd.

Rapporten handlar om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till de barn och ungdomar som har föräldrar med missbruksproblem. Den är en sammanfattning av det treåriga forsknings- och utvecklingsprojektet; Skol-Bim (barn i missbruksmiljö), som bedrevs, 2015 - 2017 i samverkan mellan sociologiska institutionen, Uppsala universitet och FoU socialtjänst, Region Uppsala och med finansiering från Folkhälsomyndigheten. Projektet involverade elevhälsa, fyra högstadieskolor, dess samverkanspartners samt ungdomar med erfarenhet av att växa upp med föräldrar med missbruksproblem.

Resultat i projektet visar att skolpersonals förmåga att upptäcka en elevs livssituation där föräldrar har missbruksproblem och ge adekvat stöd påverkas av att:

- indikationer i föräldrakontakten inte följs upp
- elevs problem individualiseras
- tolkningen av elevs problem knyts till redan kända orsaker som diagnoser
- allvaret i elevs tidiga symtom underskattas
- elevs problem screenas främst i relation till skolan
- ålderskategorisering som tolkningsram förminskar problem
- ansvaret ses som någon annans.

Ungdomarna som intervjuades vill bland annat att skolpersonal ska våga fråga, vara bekräftande och visar förståelse, utan att tycka synd om eleven. De föreslår att det i skolämnena byggas in återkommande inslag om föräldrars missbruk och missbrukets konsekvenser för barn och andra anhöriga. På så sätt kan barn få kunskap om missbruk och vetskap om att många barn har liknande erfarenheter och framför allt kunskap om att det finns hjälp att få.

Summary

Managing school is one of the most important protection factors for a child, both in present time, as well as for the future of the child. However, many children whose parents have drug abuse problems need support in school, but it's not uncommon for the support to fail when their life situation is unknown.

This report is about the school's ability to detect and support children and young people who have parents with drug abuse problems. It is a summary of the three-year research and development project; Skol-Bim (Children in Drug abuse Environment), conducted, 2015 - 2017 in collaboration between the Sociological Department, Uppsala University and R & D Social Services, County Council Uppsala and with funding from the Public Health Agency of Sweden. The project involved student healthcare, four highschools, associated partners and young people with experience of growing up with parents with drug abuse problems.

The results of the project show that the ability of school staff to discover a student's life situation where parents have drug abuse problems and provide adequate support are affected by:

- indications in the parent contact is not followed up
- students' problems are individualized
- the interpretation of students' problems is linked to already known causes such as diagnoses
- the seriousness of students' early symptoms is underestimated

- students' problems are screened primarily in relation to the school
- age classification as a framework for interpretation reduces problems
- the responsibility is seen as someone else's.

The young people interviewed wanted, among other things, that the school staff should dare to ask questions, be affirmative and show understanding without feeling sorry for the student. They suggest that in the school subjects one should include knowledge of parental drug abuse problems and its consequences for children and other relatives. In this way, children can gain knowledge about drug abuse and gain knowledge that many children have similar experiences and, above all, knowledge that there is support and help to receive in this situation.

Bakgrund

Idag finns kunskap om att barn till föräldrar med missbruksproblem är överrepresenterade bland dem som avslutar grundskolan utan fullständiga betyg, vilket innebär att de saknar behörighet för gymnasiestudier (Hjern m.fl. 2013). En av de mest betydelsefulla skyddsfaktorerna för barn är att klara skolan (Hjern; Berg, Rostila & Vinnerljung 2013). Därför utgör skolans förmåga att upptäcka elever som växer upp i familjer där det finns problem som påverkar ett barns livssituation, ett viktigt skyddsnät för elever. Dock är det inte ovanligt att barn får hjälp först när de själva har fått märkbara problem (Raninen & Leifmann 2014). Lärare, elevhälsa och övrig personal har en unik möjlighet att göra skillnad i ett barns liv här och nu och för dess framtid som vuxen.

Det finns olika uppgifter om antal barn och unga som lever med föräldrars missbruk. I en skolklass om 30 elever är det uppskattningsvis fler än fyra elever som lever i en familj där en vuxen har problem med alkohol och/eller droger. Att som förälder konfronteras med hur konsekvenserna av missbruket påverkar dess barn och partner har visat sig vara en starkt motiverande faktor för att föräldern tar ta itu med missbruksproblemen. För barn och partner verkar det avlastande (Lindgaard 2006).

I det tidigare forsknings- och utvecklingsprojektet (BIM)¹ intervjuades föräldrar med missbruksproblematik respektive ungdomar som lever med föräldrars missbruk. Såväl föräldrar som ungdomar framhöll skolans betydelse och efterfrågade stöd i skolsituationen. Det framkom att skolpersonal, även med små medel, verkligen kan påverka en elevs mående och bidra till att förbättra elevens möjligheter till att klara skolan. Vi tog de intervjuade ungdomarna och föräldrarna på orden och tillskapade Skol-BIM, ett forsknings- och utvecklingsprojekt som kan ses som ett komplement till ovan refererade studier.

Syfte

Det övergripande syftet för forsknings- och utvecklingsprojektet, Skol-BIM har varit att bidra till att utveckla skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till barn och ungdomar, som lever i familjer med missbruk, så att eleverna kan må bra och klara sin skolgång utifrån skolans mål och därmed förbättra sina möjligheter till ett gott liv, här och nu och som vuxna.

¹ Barn i missbruksmiljö (BIM). Alexanderson K. & Näsman E. (2015).

Metod

Skol-BIM är ett forsknings- och utvecklingsprojekt (FoU-projekt)

FoU-projekt bygger på nära samspel mellan praktik och forskning, där praktikens problemställningar utgör utgångspunkt och kunskapsintresset är gemensamt. Närheten mellan praktik och forskningsmiljö ökar möjligheten till lärande och utveckling eftersom ömsesidig delaktighet och dialog eftersträvas.

Projektets utvecklingsarbete riktades till högstadiet, då eleverna där är i slutet av grundskolan, betygsfrågan är avgörande och elevers problem i tonåren kan te sig uppenbara, exempelvis genom ett normbrytande handlingsmönster. Projektet involverade fyra högstadieskolor med olika socio-ekonomiska upptagningsområden. Varje skola bildade en lokal projektgrupp med olika sammansättningar av representanter för skolans personal. De träffades regelbundet under projekttiden och med stöd av utvecklingsledarna och forskarna i Skol-BIM processades kunskaperna och erfarenheterna från projektets alla delar. Enligt Elgán & Leifman (2010) utgör kombinationen handlingsplan och kompetensutvecklad personal en framgångsfaktor för att skolor ska upptäcka barn till föräldrar med missbruksproblem. I Skol-BIM ingick det därför kompetensutvecklingsinsatser riktade till personal och elever på de fyra skolorna. Tills sist utformade respektive projektgrupp en handlingsplan för hur den enskilda skolan ska arbeta för att personal ska upptäcka och ge stöd till elever vars föräldrar har missbruksproblem².

Till projektet etablerades en referensgrupp med ungdomar vars föräldrar har eller haft missbruksproblem. Utvecklingsledarna och forskarna träffade regelbundet referensgruppen för dialog utifrån de frågeställningar som uppkommit i projektets olika delar. Med referensgruppens erfarenheter och kunskaper tillfördes projektet således ytterligare en dimension.

Projektets design utgick från följande frågeställningar och metod:

- *Hur beskriver barn och ungdomar i familjer där minst en förälder har missbruksproblem sin familjesituation, sin skolgång och det stöd de eventuellt fått eller anser att de hade behövt?*
Frågeställningen besvarades genom en intervjustudie med 20 ungdomar, där ungdomarnas perspektiv på sin skolgång och på hur skolan kan förbättra sitt arbete med målgruppen, var i fokus.
- *Hur beskrivs barnens familjesituation, skolgång och eventuellt stöd i skolans dokumentation?*
Frågeställningen besvarades genom analys av dokumentation om ungdomarna från de skolor som de hade gått i. Syftet var att relatera ungdomarnas perspektiv till skolornas för att kunna peka på hur skolan kan utveckla sitt arbete med målgruppen.
- *Hur beskriver olika professioner inom skolpersonalen att dessa barn upptäcks och att skolan arbetar med dem och deras föräldrar?*
Frågeställningen besvarades genom en enkät riktad till all skolpersonal och uppföljande intervjuer med ett urval av dem.
- *Hur beskriver skolan och skolans samarbetsparter relationerna till varandra rörande dessa barn?*
Frågeställningen besvarades genom intervjuer med ett urval av skolpersonal och ett urval av personal från skolans samarbetsparter med syftet att bidra till utvecklingen av skolans samverkan med andra aktörer om barn vars föräldrar har missbruksproblem och att integrera rutiner för samverkan i handlingsplanerna.
- *Vilka är hindren respektive möjligheterna i skolan när det gäller tidig upptäckt av dessa barns behov och adekvat stöd?*
Frågeställningen besvarades successivt i skolornas utvecklingsarbete.

² Handlingsplanerna presenteras utförligt i Skol-Bims slutrapport; Alexanderson K., m.fl. (2017).

Sammanfattande tablå över aktiviteter i projektet

Tids- och aktivitetsplan Skol BIM-projektet 2015 - 2017			
	Forskningsstudien Utvecklingsarbetet Både ock 		
Aktiviteter	Vt 2015 Ht	Vt 2016 Ht	Vt 2017 Ht
Etikansökan			
Rekrytering av proj.medarbetare. och projektskolor			
Rekrytering av ungdomar att intervjua			
Information till projektskolor			
Enkät I till skolpersonal, analys och återföring			
Lokalt projektgruppsarbete på skolorna, möten var 6:e vecka			
Referensgrupp ungdomar			
Information till föräldrar/elever			
Intervjuer med ungdomar och transkribering			
Kick of på skolorna (komp-utv.)			
Insamling av skoldokumentation			
Utveckling/förbättring/testning av handlingsplaner			
Analys av ungdomsintervjuer			
Återföring av preliminära resultat av ungdomsintervjuer			
Kompetensutvecklingsinsatser			
Intervjuer: skolpersonal			
Intervjuer: samverkanspersonal och återföring			
Analys av skoldokumentation			
Möten mellan skola socialtjänst			
Enkät II skolpersonal, analys och återföring			
Förankring och spridning av handlingsplaner på skolorna			
Slutrapport			
Slutkonferens			

Etiska överväganden

Föräldrars missbruk och dess följder för barn är känsliga frågor. Det kräver ett forskningsetiskt förhållningssätt vid intervjuer med ungdomar och vid analys av skolors dokumentation om dem. Projektmedlemmarna har alla erfarenhet av att arbeta med denna typ av frågor, möta utsatta ungdomar och hantera känslig information. Projektet är godkänt av etikprövningsnämnden i Uppsala (Diariern.: 2015 - 056).

Resultat

I projektets forskningsdel intervjuades 20 ungdomar vars förälder hade/haft missbruksproblem. Flera av ungdomarna beskrev att de hade utsatts för våld och hot om våld i hemmet, medan andra upplevde att de hade skyddats av den andra föräldern eller genom att de hade blivit omhändertagna av socialtjänsten. Några av ungdomarna berättade att de dolde problematiken i skolan genom att lägga kraft på att klara skolgången och även vara högpresterande. Andra berättade att skolan känt till problematiken, men att stödet trots det hade uteblivit. Konsekvenserna av ungdomarnas livssituation visade sig i form av koncentrationssvårigheter, nedstämdhet, oro, normbrytande handlingsmönster, mobbning, skolfrånvaro och självskadande handlingar.

Några av ungdomarna beskrev stöd som de fått, men att det främst hade haft fokus på att hantera de svårigheter som utvecklats till problem i skolsituationen. Andra berättade att skolan hade känt till föräldrarnas missbruk och upplevde att det hade underlättat. Överlag beskrev de ungdomar som gick i gymnasiet eller som hade slutat, att de hade fått mer stöd under gymnasietiden än under åren i grundskolan. I intervjuerna med de ungdomar som gick i högstadiet framkom att de genomgående upplevde brist på stöd.

I dokumentstudien jämfördes uppgifter som ungdomarna gett i intervjuerna med vad som stod om dem i dokumentationen från de skolor som de gått i.

Jämförelsen bekräftar ungdomarnas bild av att skolorna inte upptäckt föräldrarnas missbruk och därmed skolans brist på insatser riktade till barnen som anhöriga. Resultat visade att grundskolan riskerar att inte upptäcka föräldrars missbruksproblem eller, om problemet upptäcks, att stödet till barnen inte blir adekvat och tillräckligt på grund av att:

- indikationer i föräldrakontakten inte följs upp
- elevers problem individualiseras
- tolkningen av elevers problem knyts till redan kända orsaker som diagnoser
- allvaret i elevers tidiga symtom underskattas
- elevers problem screenas främst i relation till skolan
- ålderskategorisering som tolkningsram förminskar problem
- ansvaret ses som någon annans.

Ungdomarna gav i intervjuerna förslag på hur skolans personal skulle kunna förbättra sin förmåga att upptäcka och ge stöd till elever vars föräldrar har missbruksproblem.

Exempelvis;³ det individuella bemötandet, där ungdomarna vill att skolpersonal frågar eleven om hur hen har det och gärna frågar många gånger. Från lärare och mentorer kan det handla om att ta reda på barnets speciella situation, våga se, vara bekräftande och visa förståelse, men personal ska inte tycka synd om eleven, utan istället ibland anpassa skolans krav. Ytterligare tips innebär att i skolämnena bygga in återkommande inslag om missbruk hos föräldrar och missbrukets konsekvenser för barn och andra anhöriga. På så sätt menade ungdomarna kan barn få kunskap om missbruk och vetskap om att många barn har liknande erfarenheter och framför allt att det finns hjälp att få.

Respektive projektgrupp har utformat en handlingsplan för hur skolan ska arbeta för att personal ska kunna upptäcka och ge stöd till elever vars föräldrar har missbruksproblem.

Stöd som dels kan ges inom ramen för skolans uppdrag dels i samverkan med andra aktörer, exempelvis

³ Fler förslag presenteras i Skol-Bim slutrapport; Alexanderson K., m.fl. (2017).

socialtjänst och BUP. Eftersom handlingsplanerna är ett slutresultat av projektet och större delen av förankrings- och implementeringsarbetet på skolorna återstår, går det inte att inom projektets tidsram bedöma om projektet har bidragit till att fler elever upptäcks eller om upptäckta elever klarar sin skolgång. Resultatet av den enkät som genomfördes före och efter projektet och som var riktad till all personal på skolan visade att skolorna inte upptäckte fler elever än vid projektets start. Dock visade den tecken på förskjutningar i hur skolpersonalen tänker agera när de anar eller vet att en elev har förälder med missbruksproblem. Likaså visar enkätens resultat tecken på ökad medvetenhet och observans hos personal om att en elev kan behöva stöd, vilket ökar möjligheterna för tidig upptäckt.

Diskussion

Att våga möta enskilda barn då de befinner sig i en utsatt position, fråga och veta vad man ska göra med det svar man får utmanar personalen på skolorna. De intervjuade ungdomarna berättade om stora svårigheter och problem i sina liv och som de själva kopplade samman med sina föräldrars missbruksproblem. Några av dem beskrev att de hade fått stöd från skolan, medan andra sa att de inte hade fått det, men för flertalet kom hjälpen först i gymnasiet, om den kom.

De intervjuade ungdomarnas berättelser om hur konsekvenserna av föräldrarnas missbruk visade sig i skolsituationen, exempelvis stor frånvaro, fysiska besvär och ledsenhet synliggjorde den utmaning som det innebär för skolpersonal att tidigt identifiera vad elevers olika problem beror på och samtidigt ställa sig frågan om en orsak kan vara att föräldrarna har problem med missbruk. Barn har rätt att må bra, få stöd, bli respekterade och göras delaktiga i beslut om sina liv. Att tillgodose dessa rättigheter förebygger att barnen får problem som vuxna. Barn påverkas av föräldrars missbruk eftersom de relaterar till sina föräldrar oavsett om de bor tillsammans eller ej och oavsett om föräldern med missbruksproblem är vårdnadshavare eller inte. Tidig upptäckt och insatser kan förebygga den eskalering av problem som skedde under flera av de intervjuade ungdomarnas skolgång. Trots det verkar inte elevhälsans hälsofrämjande uppdrag innebära någon större skillnad för projektets målgrupp i grundskolan, med några undantag.

Elevhälsan är en resurs för elever och personal och ska enligt skollagen bidra till att skapa miljöer, som främjar elevernas lärande, utveckling och hälsa. De intervjuade ungdomarna pekar på att elevhälsan skulle kunna utveckla arbetssätt där exempelvis skolsköterskan i sitt hälsosamtal förutom den fysiska hälsan och hur eleven har det i skolan, även rutinmässigt efterfrågar hur elever har det hemma och att alla elever som rutin även träffar kurator.

Ungdomarna vill att problematiken med missbruk i familjen tas upp i undervisningen.

Missbruk är ett fenomen som finns i vår kultur och som skolan behöver lyfta upp, eftersom missbruk inte bara är ett problem för den som har ett missbruk utan även för barn och andra anhöriga. Skolan kan ge kunskap om missbruk och hur det kan påverka livet för barn och anhöriga och informera om att det finns hjälp att få. Det skulle, enligt ungdomarna, hjälpa barn och ungdomar att förstå att de inte är ensamma om problemet. Det skulle kunna ingå i skolans ANDT-undervisning som vanligen har fokus på riskerna för ungdomars bruk och missbruk. Det ena utesluter inte det andra då barn vars föräldrar har missbruksproblem löper en ökad risk att utveckla psykisk ohälsa och eget missbruk.

Dokumentationsstudien har bekräftat ungdomarnas bild av i vilken utsträckning de skolor som de hade gått i kände till missbruket och bekräftar likaså den variation, för att inte säga det godtycke som präglat skolornas insatser och uppfattning om de problem hos ungdomarna som skolorna noterat.

Det finns en tydlig risk att skolor inte upptäcker elevers problematiska livssituation. Studien visar att även när livssituationen är känd, finns uppenbar risk att stödet uteblir eller är otillräckligt. Därmed riskerar elever att inte få angeläget stöd för att klara sin skolgång. Med tanke på betoningen av vikten av tidig upptäckt och tidiga insatser är det anmärkningsvärt att flera ungdomars livssituation har upptäckts och föranlett insatser först i gymnasiet. Sammantaget visar intervju- och dokumentationsstudien på behovet av den typ av utvecklingsarbete Skol-BIM är exempel på, men också att det skulle behövas sådana redan för personal i grundskolans första årskurser.

Kunskap och praktisk tillämpning

Ungdomar med erfarenheter av föräldrars missbruksproblem har kommit till tals som intervjupersoner i forskningsdelen och som deltagare i referensgruppen. De har därmed direkt påverkat innehållet i kompetensutvecklingen och handlingsplanerna. Skol-BIM är ett exempel på hur brukare, forskare och professionella utifrån ett gemensamt intresse av kunskap kan omsätta tidigare och ny kunskap i verksamhet. Skolorna har nu verktygen men behöver sprida och förankra handhavandet av dessa hos all personal och även till lägre årskurser. Nyanställd personal behöver introduceras aktivt i handlingsplanens innehåll kontinuerligt – något skolorna också byggt in i sina handlingsplaner att så ska ske. Projektskolorna har banat väg för att även barn vars föräldrar har missbruksproblem ska klara utbildningens kunskapsmål. En utmaning är naturligtvis också personalomsättning bland skolpersonal, men också inom socialtjänst, barn- och ungdomspsykiatri och polis som skolan är beroende av för att samarbeta med för att barnen ska få det stöd de behöver.

Det är inte skolans uppdrag att ge stöd och hjälp till föräldrar för att de ska upphöra med sitt missbruk. Samtidigt är det som inledningsvis nämndes starkt motiverande för föräldrar med missbruksproblem att ta tag i sina problem om de konfronteras med hur deras missbruk drabbar barnen.

Tony (19 år) uttryckte om vilket stöd han önskat att han hade fått: *Ja, två nyktra föräldrar [...] det tror jag är vad som hade behövts, att dom hade fått hjälp, längre... före min tid liksom.* Den bästa hjälpen för barnen är att föräldrarnas missbruk avslöjas så att de kan få hjälp att bli nyktra och drogfria, ju förr desto bättre. Med fokus på tidig upptäckt kan skolan bidra till förändring genom att våga se, våga fråga och veta vad skolan kan och ska göra – i samverkan med andra aktörer.

Spridning av resultat

De i projektet deltagande högstadieskolorna har arbetat fram handlingsplaner för hur de ska hålla de kunskaper som projektet genererat vid liv över tid och involvera nyanställd personal. Skol-Bim är nu avslutat som projekt, men skolorna fortsätter med att implementera sina respektive handlingsplaner och sprida att dem till fler stadier.

Härutöver har resultat från Skol-Bim spridits i en nationell Spridningskonferens som även streamades till intresserade i Sverige. Skol-Bims upplägg och resultat har utförligt dokumenterats och sammanställts i en rapport *Shit, den här människan bryr sig om mig* och som finns att ladda ner på universitets respektive region Uppsalas webbsida. Rapporten har även spridits till kommunernas huvudbibliotek i Uppland, liksom till skol- och socialförvaltningarna i länet. Förhoppningsvis kommer projektet att fortsätta inspirera skolväsendet på såväl nationell som lokal nivå.

Lästips

Annan publicerad litteratur i projektet

Alexanderson, Karin; Hammerin, Agnetha; Lind Sofia; Malmberg, Karin; Näsman Elisabet & Stenhammar Christina (2017). *Shit, den här människan bryr sig om mig! Om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem*. Region Uppsala och Uppsala universitet. Uppsala.

Näsman, Elisabet & Alexanderson, Karin (2017). Vad säger skoldokumentation om elever vars föräldrar har missbruksproblem? *Socialvetenskaplig tidskrift*. Accepterad för publicering, hösten 2017.

Hur får man veta mer – kontakt

Skol-Bim beskrivs utförligt i slutrapporten *Shit, den här människan bryr sig!*

Kan laddas ner: www.soc.uu.se alternativt www.regionuppsala.se/sv/Regional-utveckling/FoU-stod

Skol-Bims projektledning:

- Karin Alexanderson, projektledare, fil.dr. Uppsala universitet
karin.alexanderson@soc.uu.se
- Agnetha Hammerin, FoU-samordnare/barn och unga, Region Uppsala
agnetha.hammerin@regionuppsala.se
- Sofia Lind, utvecklingsledare, skolkurator, Elevhälsan, Uppsala kommun
- Karin Malmberg, utvecklingsledare, specialpedagog, Elevhälsan, Uppsala kommun
- Elisabet Näsman, professor, Uppsala universitet
- Christina Stenhammar, forskare, verksamhetschef, Elevhälsan, Uppsala kommun

Referenser

Alexanderson, Karin & Näsman Elisabet (2015). *Barndom och föräldraskap i missbrukets skugga. Barn, ungdomar och föräldrar berättar om vardagsliv och behov av stöd när föräldern har missbruksproblem*. Regionförbundet i Uppsala län och Uppsala universitet.

Alexanderson Karin, Hammerin Agnetha, Lind Sofia, Malmberg Karin, Näsman Elisabet, & Stenhammar Christina (2017). *Shit, den här människan bryr sig om mig! Om skolans förmåga att upptäcka och ge stöd till elever som växer upp med föräldrar som har missbruksproblem*. Region Uppsala och Uppsala universitet. Uppsala.

Elgán, Tobias & Leifman, Håkan (2010). *Barn i missbruksmiljö -En studie kring policy och praktik på svenska skolor*. STAD (Stockholm förebygger Alkohol- och Drogetproblem) Rapport 43. Stockholm.

Hjern, Anders & Manhica Adelino, Helio (2013). *Barn som anhöriga i vården – hur många är de? Nationellt kunskapscentrum anhöriga*. CHESS, Stockholms universitet.

Hjern, Anders; Arat, Arzu & Vinnerljung, Bo (2014). *Att växa upp med föräldrar som har missbruksproblem eller psykisk sjukdom – hur ser livet ut i ung vuxen ålder? Nationellt kunskapscentrum anhöriga*. CHESS, Stockholms universitet/Karolinska Institutet i samarbete med Institutionen för socialt arbete vid Stockholms universitet. Nr 4.

Lindgaard, Helle (2006). *Familjeorienteret alkoholbehandling – et litteraturstudium af familjebehandlingens effekter*. Sundhedsstyrelsen. Danmark.

Raninen, Jonas & Leifman, Håkan (2014). *Barn till föräldrar i missbruks- och beroendevård: en kartläggning av hur de mår och vilka som får stöd*. (1. uppl.) Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. CAN rapport 143.